

CONDIȚII ȘI RESTRICȚII CATEGORIAL-FORMALE ÎN ELABORAREA SIMBOLICĂ A LOGICII DIALECTICO-SPECULATIVE

ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”, Academia Română
Academia de Studii Economice, București

CATEGORIAL-FORMAL CONDITIONS AND RESTRICTIONS
FOR THE SYMBOLIC CONSTRUCTION OF DIALECTICAL-SPECULATIVE LOGIC

Abstract. The paper presents some of the conditions and restrictions for the symbolic construction of dialectical-speculative logic. The starting point is Hegel's conception on logic, although the German thinker seems to have never had the intention to further elaborate such a logic as a special science. The main point is that this possibly new type of logic has similarities with other types of logic, but its own rules and structure, and it could be useful to help theory of categories – as an actual form of philosophy – but also as a provied of a new foundation of particular sciences.

Keywords: dialectical-speculative logic, traditional logic, symbolic logic, Hegel, category

La fel cum o știință este considerată matură în momentul în care obiectul și metoda sa sunt fixate, pe de o parte, și, pe de altă parte, recurge la matematizare, prin analogie elaborarea simbolică a unei logici ar putea fi considerată momentul de deplinătate al acesteia. Dacă atât pentru logica clasico-tradițională, de sorginte aristotelică, cât și pentru logica simbolico-matematică această problemă a simbolizării poate fi considerată pe deplin soluționată, nu la fel stau lucrurile pentru logica dialectico-speculativă care, deși a apărut, din punct de vedere istoric, înainte de cea simbolico-matematică¹, încă nu se bucură de un aparat simbolic consacrat – ba chiar mai mult, s-ar putea spune că nu se bucură deloc de o astfel de tratare simbolică². Motivele pentru care s-a ajuns la această situație pot fi diverse, dar problema inventarierii acestora nu slujește prea mult rezolvării situației în care acest tip de logică se regăsește la momentul actual. Totuși, de dragul clarității, ar fi de menționat faptul că în cea mai reprezentativă încercare de a elabora o logică dialectico-

¹ Practic, odată cu lucrările lui Hegel despre logică, undeva în al doilea și al treilea deceniu al secolului al XIX-lea.

² Este vorba despre o elaborare completă – altminteri încercări au existat. În filosofia românească, una dintre cele mai importante o reprezintă „Noțiunea clasică și conceptul hegelian” a lui Alexandru Surdu, în *Probleme de logică*, vol. VII, București, Editura Academiei Române, 1977.

speculativă – anume aceea a lui Hegel – nu se regăsește ideea simbolizării, pe de o parte, și, pe de altă parte, logica nu este efectiv elaborată ca disciplină aparte, ci este doar aplicată la conceptele metafizicii și ale logicii clasice, care sunt revendicate ca teme pentru gândirea dialectico-speculativă, dar a căror tratare nu probează vreun interes din partea filosofului german pentru a elabora un sistem nou de logică în calitate de disciplină separată, cu reguli, metode, forme și limbaj specifice. Probabil că Hegel a considerat că logica este aceea a lui Aristotel – singura de care el dispunea în acele vremuri și care, în ciuda unor contribuții kantiene suplimentare, părea încheiată – și că, de fapt, el nu face decât să lămurească natura profundă a contribuției epocale a filosofului din Stagira. Lucrul pare și mai evident la o simplă analiză a modului în care Hegel prezintă, în cadrul ambelor sale lucrări destinate logicii (*Știința logicii* și *Logica* din *Enciclopedia științelor filosofice*), chiar conceptele logicii tradiționale, cărora le dă o interpretare dialectico-speculativă³, dar pe care nu le consideră ca fiind forme specifice acestei noi logici și cărora nici nu le acordă vreun tratament aparte prin comparație cu alte teme care se regăsesc în aceste două lucrări. Filosoful german le abordează doar ca fiind unele dintre numeroasele determinații ale gândirii (*Denkbestimmungen*), alături de categorii și concepte care se regăsesc atât în logică, cât și în metafizica sau ontologia tradițională.

Sistemul filosofic al lui Hegel este unul sistematic-disciplinar⁴ – în sensul că lucrările sale dezvoltă, în manieră dialectico-speculativă, diverse discipline filosofice. De aici provine așteptarea ca filosoful german să fi avut o idee foarte clară despre ce înseamnă o elaborare a unei discipline filosofice – totuși, singura care este dezavantajată aici pare să fie logica, pusă în mod inexplicabil laolaltă cu metafizica și ontologia și amestecată cu acestea; pentru că este destul de evident că, în lucrările sale pretinse a fi de logică, filosoful german doar aplică logica pe care nu mai ajunge să o elaboreze niciodată. Este lesne de observat că, în afară de *Enciclopedia științelor filosofice* (care este, de fapt, mai degrabă un manual de studiu aprofundat al filosofiei), toate celelalte lucrări ale lui Hegel – fie acestea antume sau postume sau, mai bine zis, fie acestea elaborate de el sau de discipolii săi – tratează discipline separate; de fapt, chiar și *Enciclopedia...* are trei părți în care sunt prezentate trei discipline filosofice – este drept, mult mai cuprinzătoare. Oricum, este clar faptul că filosoful german a avut aplecare spre tratarea sistematic-disciplinară a filosofiei, dar și că este greu de înțeles de ce nu a oferit o logică nouă.

Desigur, nici tratarea sistematic-categorială nu îi este străină filosofului german – de fapt, la rigoare, metoda sa, mai bine spus, o componentă a metodei sale filosofice este deducția categoriilor (sau a determinațiilor gândirii – *Denkbestimmungen*). Pe aceasta o preia de la Kant cel puțin la nivel de preocupare metodologică majoră pentru buna elaborare a sistemului – deși există temeuri pentru a crede că Hegel nu face decât să ofere un taboul mai complet al categoriilor, de vreme ce era absolut

³ G.W.F. Hegel, *Știința logicii*, București, Editura Academiei Române, 1066, trad. D.D. Roșca, p. 597 și urm.

⁴ Distincția sistematic-categorial – sistematic-disciplinar îi aparține lui Alexandru Surdu. El a analizat multe dintre sistemele filosofice – categorial sau disciplinare – în *Gândirea speculativă*, București, Editura Paideia, 2000.

nemulțumit de numărul limitat de categorii pe care îl avusese filosoful de la Königsberg în atenție, dar și de metoda de a le identifica și structura pe acestea prin simpla punere în relație biunivocă cu tabla judecăților. Oricum, în ultimă instanță, în toată filosofia lui Hegel se regăsesc deducții ale determinațiilor gândirii – *Denkbestimmungen* – care, de altfel, nu reprezintă decât un termen mai general pentru categorii și care nu este la fel de impregnat cu semnificație predicativă precum acesta din urmă. Așadar, procedura sistematic-categorială nu îi putea fi străină acestuia, chiar dacă aceasta apare doar în cadrul abordării sistematic-disciplinare. În plus, de aici ar trebui să pornească orice analiză a tipologiei restricțiilor care afectează elaborarea simbolic-formală a logicii dialectico-speculative – mai cu seamă că se va pune chiar problema identificării unui mod de a trata simbolic, în ultimă instanță, chiar categoriile.

La cele de mai sus se poate adăuga, fără a forța deloc argumentația, precizarea de natură metodologică potrivit căreia lucrarea de față va scoate la iveală unele restricții și condiții categorial-formale în relație cu abordarea hegeliană – modelul obținut putând fi lesne ridicat la rang de universalitate (de altfel, așa cum se va vedea, specificul sistemelor dialectico-speculative – și mai ales al celor de natură logică – este reprezentat de posibilitatea de a infera corect de la parte la întreg) sau aplicat altor sisteme de natură dialectico-speculativă în cazul cărora se pune problema sau chiar se impune elaborarea – de preferință simbolică – a unei logici.

1. RESTRICȚII DETERMINATE DE METODA ISTORICĂ

Recurgând la o maximă generalizare, probabil că maniera în care se poate trata o problemă filosofică este fie istorică, fie sistematică – deși clasificarea poate părea simplistă și discutabilă. Totuși, în economia analizei de față, aceasta pare a fi suficientă – mai cu seamă că, pe de o parte, Hegel a practicat ambele metode (deși a rămas în istoria filosofiei mai ales pentru metoda istorică) și, pe de altă parte, chiar elaborarea simbolică a unuia sau altuia dintre tipurile de logică se subordonează, la rigoare, tot tratării sistematice. Distincția istoric-sistematică nu este, în acest context, neapărat metodologică sau exclusiv metodologică; în fapt, întrebuițarea unei metode aduce cu sine, în realitate, ideea de tratare sistematică – prin urmare, orice metodă ar fi în discuție, întrebuițarea acesteia oferă un caracter sistematic unei anumite concepții – la acest nivel apărând, de fapt, distincția între sistematic sau eseistic. Pe cale de consecință, chiar tratarea istorică ar putea fi considerată una sistematică. Totuși, distincția dintre cele două metode nu se referă neapărat la acest aspect, ci mai mult la tratarea sau nu a problemelor filosofice *sub specie aeternitatis*. Aceasta ar fi o primă restricție a elaborării formal-simbolice a logicii dialectico-speculative – anume identificare unui sistem simbolic care să poată reda *sub specie aeternitatis* acest tip de logică, în contextul în care este binecunoscut faptul că Hegel a gândit adevărul ca fiind un concept în mișcare (nu de puține ori critică maniera spinozisto-leibniziană de a trata problemele filosofice, fapt ce ar aduce cu sine o oarecare legitimitate întrebării cu privire la ce ar fi avut filosoful german de spus

despre logica simbolico-matematică – întrebare la care nu se poate răspunde, dar care ar avea un oarecare efect asupra specificului sistemului simbolic asociat acestui tip de logică).

Din punct de vedere istoric, însă, cea mai rezonabilă explicație pentru lipsa unei tratări formal-simbolice a logicii dialectico-speculative pare a fi aceea că, în vremea lui Hegel, aceasta nu fusese încă elaborată. Ideea unui astfel de instrument destinat logicii sau, mai bine spus, ideea unui limbaj specific logicii apare în panorama ideilor filosofice abia odată cu Frege⁵ și cu *Principia Mathematica* elaborată de Russell și Whitehead, fără a-l uita pe Boole, în ciuda faptului că acesta din urmă a avut mai mult contribuții în domeniul matematicii. Desigur, o folosire a simbolurilor poate fi identificată în cazul logicii lui Aristotel, dar acestea nu prezintă o caracteristică fundamentală pe care o are logica simbolico-matematică, adică aceea de a fi un calcul algoritmic, pe de o parte, dar și de a avea caracter gramatical, în sensul utilizării formulelor bine formate – la care se adaugă însăși ideea de formalizare asociată cu cea de structură formală care poate primi diverse conținuturi. Desigur, se pot identifica foarte ușor, în opera lui Hegel, critici cu privire la tratarea formală a gândirii – în sensul unei critici aduse lui Kant, despre care Hegel spune nu de puține ori că a considerat gândirea drept formă goală care se aplică din exterior obiectului. Totuși, nu trebuie făcută o asimilare prea grăbită a pretinsului formalism kantian cu ideea de tratare simbolic-formală a logicii – din nou, ar fi greu de stabilit ce ar fi spus Hegel despre logica simbolico-matematică inclusiv din acest punct de vedere. Poziția rezonabilă pare a fi, în acest context, nu una care respinge în principiu o elaborare formal-simbolică ca nepotrivită pentru logica dialectico-speculativă, ci, mai degrabă, o adaptare a sistemului de simboluri pentru a răspunde exigențelor gândirii dialectico-speculative. Acesta este principalul motiv pentru care se impune identificarea condițiilor și restricțiilor categorial-formale în elaborarea simbolică a acestui tip de logică. În plus, o precizare suplimentară este legată tocmai de caracterul categorial al acestei abordări dialectico-speculative, categoria fiind, potrivit unor perspective, forma de bază a logicii dialectico-speculative⁶ – deși, probabil, cel mai potrivit termen ar fi acela de determinație a gândirii (*Denkbestimmung*), așa cum s-a văzut mai sus. Oricum, este important de înțeles faptul că stabilirea unor forme specifice logicii dialectico-speculative – la fel cum sunt noțiunea, judecata și silogismul pentru logica clasico-tradițională și operațiile, funcțiile și relațiile pentru logica simbolico-matematică – ar sluji în mod evident identificării acestor restricții și condiții de elaborare formal-simbolică a acestui tip de logică. Sub acest aspect, una dintre propunerile existente este ca formele logicii dialectico-speculative să fie conceptul (sau categoria), arheotomia (sau diviziunea originară) și panoplia (sau sinteza absolută)⁷. Varianta are teme în concepția hegeliană despre logică – de pildă, Hegel însuși interpretează judecata ca fiind diviziune originară, pornind de la etimologia termenului german *Urteil* care, despărțit pe componentele sale, adică *Ur-teil*, are chiar acest înțeles. Problema este că filosoful german nu a considerat că este vorba

⁵ În *Begriffsschrift*, publicată în 1879.

⁶ Vezi Alexandru Surdu, *op. cit.* și *Filosofia modernă*, București, Editura Paideia, 2002, p. 174.

⁷ Vezi nota 6.

despre o nouă formă logică, ci doar despre întrebuițarea în manieră dialectico-speculativă a unei forme logice descoperite de Aristotel în urmă cu mai bine de două milenii. De aici se poate desprinde cu ușurință întrebarea dacă nu cumva Hegel nu a fost conștient de faptul că el însuși folosește o formă logică nouă sau dacă nu cumva chiar credea că nu se impune constituirea unei noi logici, care are un specific ce o diferențiază clar de vechea logică. Este greu de crezut că lucrurile stau astfel – iar aceasta se poate observa lesne printr-o simplă analiză a contextului istoric și a influenței pe care acesta a avut-o asupra sistemelor filosofice din perioada idealismului german. În primul rând, este destul de răspândită ideea că modernitatea filosofică are două părți: cea timpurie și cea târzie. Celei timpurii îi aparțin empirismul și raționalismul (și, desigur, și alte curente sau autori, dar acestea două se disting în economia argumentării de față), iar celei târzii idealismul german. Chiar din perioada modernității timpurii se poate constata o nemulțumire față de logica clasic-tradițională – faptul fiind ușor de înțeles, deoarece, cu toate dezvoltările aduse de medievali, logica de sorginte aristotelică nu putea să mai furnizeze un fundament cunoașterii care să satisfacă exigențele acesteia, pentru că sunt în discuție aproape două milenii de evoluție. Un exemplu îl constituie Francis Bacon, cu al său *Nou Organon*, dar tentativa nu este singulară. Deci, în primul rând, nevoia cu privire la un nou tip de logică părea să existe încă din prima parte a modernității. În plus, chiar în perioada modernității târzii – relevantă în discuția de față prin idealismul german – preocuparea pentru logică este semnificativă. Kant însuși a scris o lucrare de logică și a pus temeiurile conceptului de funcție, dezvoltat ulterior de Frege și Russell, dar și de o bună parte a logicii simbolico-matematice – concept care a slujit și continuă să slujească atât cercetărilor din științele pozitive contemporane, cât și filosofiei analitice. Fichte, pe de altă parte, nu a elaborat o logică, dar semnificația logică a conceptului său fundamental de eu este sesizată chiar de Hegel. În plus, chiar *Doctrina științei* a lui Fichte anunță multe dintre considerațiile dialectico-speculative ale lui Hegel. Așadar, acesta fiind contextul istoric, ar fi greu de crezut că Hegel nu a luat în serios logica, ci s-a mulțumit cu ce avea la îndemână sau s-a rezumat la o aplicare în metafizică și ontologie a acesteia, apreciind că nu este suficient de importantă pentru a primi o tratare separată. Din acest punct de vedere, cel mai rezonabil răspuns ar fi acela că el a considerat că tratarea logicii în această manieră este suficientă, fără a anticipa apariția simbolismului la foarte puțin timp după moartea sa și fără a-și pune, astfel, problema necesității elaborării simbolice a logicii dialectico-speculative. S-ar mai putea adăuga aici faptul că el a elaborat, în realitate, nu o logică, ci o teorie a categoriilor (sau, mai corect spus, a determinațiilor gândirii – *Denkbestimmungen*) servindu-se de logică drept instrument și considerând că aceasta este suficient prezentată în cadrul acestei teorii a determinațiilor ideii.

Tot la acest nivel al considerării istorice a doctrinei hegeline mai poate interveni un aspect care aduce cu sine o restricție în elaborarea simbolică a logicii dialectico-speculative. Așa cum s-a văzut mai sus, Hegel a adus, practic, metoda istorică în filosofie, reconsiderând chiar natura istoricității. Din acest punct de vedere se poate pune foarte serios problema compatibilității metodei istorice cu logica simbolică – aceasta din urmă fiind, probabil, exponenta sistemelor care se constituie

sub specie aeternitatis. Așa cum s-a văzut pe scurt și mai sus, o astfel de incompatibilitate este foarte discutabilă – forța de exprimare a sistemelor simbolice putând cuprinde inclusiv elementul de dinamism al metodologiei istorice (fapt dovedit, în logica actuală, de exemplu, de contribuțiile în logica temporală). Totuși, aici se instituie o restricție care își împrumută puterea de la însuși caracterul dinamic al abordărilor istorice în filosofie – anume aceea că sistemul simbolic trebuie să redea chiar acest caracter dinamic. Cum se va vedea ulterior, în lucrarea de față, acest lucru are un efect asupra modului în care un principiu fundamental al logicii simbolico-matematice – anume substituția liniară – trebuie avut în vedere în logica dialectico-speculativă, în cazul acestui tip de logică impunându-se reconfigurarea acestuia astfel încât să se păstreze caracterul dinamic specific metodei istorice.

2. RESTRICȚII SISTEMATICE

La nivel sistematic apar restricțiile categorial-formale propriu-zise specifice logicii dialectico-speculative, iar acestea se pot constitui ca replici la restricțiile caracteristice celorlalte două tipuri de logică – clasico-tradițională și simbolico-matematică. Dintre acestea se disting ca având caracter fundamental principiile – acestea fixând, în fapt, cadrul minimal care restricționează orice sistem de logică. Desigur, nu este neapărat obligatoriu ca fiecare principiu specific unui anume tip de logică să-și găsească un corespondent în celălalt tip de logică. Abordarea este strict orientativă sau ajutătoare – în sensul că existența unui principiu într-o anumită logică poate fi un indiciu pentru un principiu similar în alt tip de logică. În plus, se ridică, la acest nivel, și problema relației între cele trei tipuri de logică și, fără îndoială, și posibilitatea reducerii unuia la altul sau, cu alte cuvinte, transformarea unei logici în caz particular, cu aplicație limitată sau cel puțin circumscrisă, al altui tip de logică. Fenomenul s-a produs în mod evident în cazul relației dintre logica simbolico-matematică și cea clasico-tradițională – disputele părăd a nu fi soluționate în sensul că nu este clar dacă logica clasico-tradițională poate să fie toată redusă la cea simbolico-matematică, atât la nivel de limbaj, cât și la nivel de semnificație și posibilitate de întrebuințare, sau, mai degrabă, cele două logici au zone de suprapunere. Desigur, există și un al treilea caz – cel în care fiecare tip de logică reprezintă *cu totul altceva*, iar orice încercare de traducere sau reducere este, în principiu, eronată⁸. De asemenea, tot legat de aceste trei variante este și problema limbajului fiecărui tip de logică. În acest sens, există posibilitatea ca, de fapt, între tipurile de logică să existe doar o diferență cu privire la limbajul folosit și la „gramatica” acestuia – conținuturile fiind, în realitate, aceleași. În acest context, apariția unui nou tip de logică este, de fapt, doar apariția unui limbaj mai adecvat prin care se pot exprima mai bine conținuturile – sau care este mai acoperitor în ceea ce privește conținuturile. În acest context, ar putea exista pretenția potrivit căreia restricțiile

⁸ Posibilitatea traducerii tipurilor de logică a fost tratată de Alexandru Surdu în *Teoria formelor prejudicative*, București, Editura Academiei Române, 2005, cu aplicație pe o parte a logicii aristotelice – referitor la posibilitatea exprimării simbolice a relațiilor prejudicative.

categorial-formale nu sunt altceva decât restricții „gramaticale”, care țin de tipul de limbaj și de modalitatea de întrebuințare a acestuia în vederea redării conținuturilor specifice domeniului logicii.

2.1. SUBSTITUȚIA NELINIARĂ

Așa cum s-a văzut mai sus, existența unei restricții la nivelul unui anumit tip de logică nu aduce cu sine neapărat necesitatea ca aceeași restricție sau una cu funcționare similară să existe și în cadrul altui tip de logică. Se poate vorbi, cel mult – și mai ales dacă este vorba despre elaborarea simbolică a unui nou sistem de logică, pentru care nu există încă date suficiente, acestea urmând să apară chiar în procesul elaborării –, despre un indiciu care orientează efortul de cercetare și construcție. În acest caz, substituția liniară specifică logicii clasico-aristotelice, dar mai ales logicii simbolico-matematică poate conduce la problema stabilirii unui principiu similar pentru logica dialectico-speculativă sau, în caz că nu se ajunge la așa ceva, la explicarea motivului pentru care acesta nu este necesar sau ar fi chiar dăunător acestei logici. Desigur, dacă se are în vedere una dintre cele trei variante prezentate mai sus – privitoare la relațiile între cele trei tipuri de logică – este destul de evident că identificarea unui principiu cu funcționare similară în logica dialectico-speculativă ar fi indispensabilă variantei în care cele trei tipuri de logică stau într-o relație de ierarhie și sunt reductibile una la alta sau deductibile una dintr-alta, dar ar putea satisface și exigențe legate de varianta în care cele trei tipuri de logică ar avea zone de suprapunere. Desigur, pentru varianta în care fiecare tip de logică reprezintă *cu totul altceva* decât celelalte două, existența sau inexistența unui principiu similar ar fi, cel mai probabil, lipsite de efect asupra oricărui tip de logică.

Acesta fiind contextul general al analizei, se poate pune problema în ce măsură principiul substituției liniare ar putea reprezenta o restricție pentru logica dialectico-speculativă – în formularea simbolică a acesteia. În varianta hegeliană, pentru a putea răspunde adecvat întrebării, trebuie avute în vedere aspectele metodologice care pot servi analizei. Astfel, logica hegeliană este, potrivit spuselor însuși autorului, o logică a dezvoltării⁹. Din acest punct de vedere, trebuie avut în vedere faptul că fiecare parte a logicii sale dispune de un operator dialectico-speculativ specific, dar și că există unul general, al întregii logici. Astfel, operatorul general este cel numit *Aufhebung*¹⁰, iar la nivelul fiecăreia dintre cele trei părți ale logicii se pot identifica alți trei operatori, astfel: în prima parte a *Logicii obiective*, adică în logica ființei, operatorul este „trezirea”; în a doua parte a *Logicii obiective*, mai precis în logica esenței, operatorul este „reflectarea în altul”; în cele din urmă, în *Logica subiectivă* operatorul care intervine este „dezvoltarea”¹¹. Acești operatori reprezintă, în realitate, instanțieri ai operatorului *Aufhebung*, ceea ce aduce cu sine o altă restricție specifică acestui tip de logică care va fi analizată ulterior în lucrarea de față.

⁹ Conceptul de dezvoltare apare, totuși, în partea a treia a logicii, în logica subiectivă (a conceptului).

¹⁰ Hegel nu îl considera operator logic. Interpretarea lui de o asemenea manieră aparține autorului textului de față.

¹¹ Fiecare operator apare în câte o parte a logicii – teoria ființei, teoria esenței și cea a conceptului, respective.

„Dezvoltarea”, pe de altă parte, are un caracter formal și în sensul că este, a rândul ei, poziționată ierarhic față de „trecere” și „reflectare în altul”. Mai exact, acestea sunt forme încă incomplete ale dezvoltării sau dezvoltarea este o formă deplină a acestora. Deci, tipul de substituție va trebui să redea, la nivelul acestor sincategoreme dialectico-speculative, două tipuri de ierarhizare: dacă se pornește de la *Aufhebung*, atunci fiecare dintre cei trei operatori – trecere, reflectare în altul și dezvoltare – trebuie să poată fi înfățișați ca instanțe ale acestuia. Dacă se pune problema funcționării acestor operatori în slujba procesului deductiv, atunci sistemul simbolic trebuie să dea socoteală de ierarhizare între aceștia, adică de relațiile de sub- și supra-ordonare între ei. Astfel, un operator ar trebui să poată fie exprimat, la nivel funcțional, fie ca instanță a operatorului general, fie ca formă cu caracter parțial sau total a operatorului supraordonat. Desigur, în acest context s-ar putea vorbi despre o identitate între *Aufhebung* și dezvoltare.

Această situație specifică operatorilor dialectico-speculativi ar putea aduce cu sine un anume efect asupra elementelor care ar putea fi asimilate variabilelor din logica simbolică-matematică. Astfel, orice instanță a unei variabile dialectico-speculative apărută în procesul deductiv ar trebui să fie înțeleasă ca fiind determinată de cel puțin unul dintre operatori. Din acest punct de vedere, fiecare ocurență a unei variabile ar fi în identitate cu celelalte ocurențe, dar și diferențiată de acestea prin determinarea sa de către un operator dialectico-speculativ. Pe de altă parte, la orice moment al procesului deductiv, o anumită variabilă determinată până la un anumit nivel poate fi redusă la ocurențele sale anterioare prin simpla eliminare a determinației impuse de unul sau altul dintre operatori, dar poate fi și considerată sinteză a procesului deductiv care a condus până la aceasta. Din punct de vedere metodologic, un astfel de procedeu ar face dreptate cel puțin pentru două reguli ale metodei hegeliene: celei care vorbește despre orice determinație ca fiind „rezultat cu drum cu tot”, pe de o parte, și, pe de altă parte, celei care impune considerarea oricărui concept ca sinteză a contrariilor (în acest caz, a identității cu diferența). Important este faptul că, în cazul logicii dialectico-speculative, nu numai variabilele se modifică în procesul deductiv, ci și operatorii. Așadar, aplicarea unui operator unui lanț deductiv aduce cu sine modificarea întregului proces desfășurat până la momentul respectiv – acesta fiind, de fapt, unul dintre sensurile posibile ale conceptului dezvoltării.

În vederea elaborării unui exemplu se pot folosi, pentru moment, litere, indici și simboluri specifice logicii simbolico-matematică – cu precizare că această manieră de a procedea este permisă doar până la identificarea unei modalități mai adecvate de a elabora simbolic logica dialectico-speculativă.

Astfel, fie o formulă (presumat bine formată):

$$(A_{\text{trec}} \text{ ref } B_{\text{trec}}) \text{ dezvolt } C \text{ echiv } C_{\text{trec}}$$

unde A, B și C sunt variabile, iar „trec”, „ref” și „dezv” sunt operatorii dialectico-speculativi, iar „echiv” ar fi un operator similar echivalenței din logica simbolico-matematică. Formula arată cum anume se realizează trecerea lui C (trecerea se face

în contrarul său, ceea ce ar însemna că această formulă ar putea sta drept definiție formală a negației speculative – dar aceste chestiuni vor fi analizate într-o lucrare viitoare). C este, în primul rând, substituibil liniar în ambele sale instanțe – ceea ce ar arăta păstrarea, cel puțin la nivel gramatical, a regulii substituției liniare din logica simbolico-matematică și posibilitatea reducerii, printr-o metodă adecvată, a formulei prezente la o formulă din logica simbolico-matematică (fapt care ar sluji inclusiv ideii că există o ierarhie între cele trei tipuri de logică, iar aplicarea anumitor procedee ar putea indica felul în care aceeași formulă arată în fiecare tip de logică). În al doilea rând, C este asimilat formulei dintre paranteze, aceasta fiind cea care se dezvoltă în C (adică C este dezvoltarea formulei dintre paranteze). În al treilea rând, această formulă ar fi modul în care se determină operatorul trecerii, trecerea lui C fiind exprimată de formula din stânga operatorului „echiv”. Este important de menționat că aceasta nu este neapărat o formulă bine formată în logica dialectico-speculativă și că prezintă și elemente străine – dar joacă exclusiv un rol ilustrativ pentru argumentația de mai sus pe care o instanțiază, scopul fiind doar acela de a contura o idee despre modul în care ar putea funcționa un proces deductiv, de mai mică sau mai mare anvergură, în cadrul acestui tip de logică.

Așadar, substituția neliniară specifică logicii dialectico-speculative în varianta simbolică ar fi, de fapt, adaptarea conceptului de substituție liniară specific logicii simbolico-matematică. Eliminarea din orice formulă bine formată a operatorilor dialectico-speculativi ar trebui să ducă la exprimarea acestei formule strict în termenii logicii simbolico-matematică. Sau, invers, orice formulă din logica simbolico-matematică își poate primi semnificația dialectico-speculativă prin aplicarea corectă a operatorilor logicii dialectico-speculative. Desigur, un astfel de demers poate fi dus la bun sfârșit doar în ipoteza că cele două tipuri de logică pot sta „în oglindă” unul față de celălalt sau că măcar au părți comune. Ar fi posibilă, în acest context, și o deducere a logicii dialectico-speculative din cea simbolico-matematică – prin simpla aplicare corectă a operatorilor dialectico-speculativi – fapt care ar reduce dimensiunile efortului constructiv, dar ar și lăsa deschis drumul pentru riscul de pierdere din atenție a unor zone care nu ar fi posibil de acoperit de logica simbolico-matematică.

2.2. SIMBOL ȘI INSTANȚĂ (OCURENȚĂ)

Strict legat de această problemă a substituției liniare și a variantei sale dialectico-speculative este problema relației dintre simbol și ocurențele sale. Una dintre diferențele fundamentale dintre logica simbolico-matematică și cea dialectico-speculativă este reprezentată de faptul că, în prima dintre ele, simbolul își păstrează semnificația pe întreg ansamblul unui proces logic sau al unei deducții, în timp ce în logica dialectico-speculativă hegeliană o astfel de situație pare de neconceput – fapt care ar putea lăsa impresia că aceasta nu poate în principiu să fie exprimată simbolic. Totuși, nu trebuie uitat faptul că Hegel nu a afirmat niciodată acest lucru despre logică, de vreme ce, de fapt, el se referă mereu la o logică aplicată. În aceste condiții, logica formală despre care Hegel vorbește adesea – lăsând să se înțeleagă că logica este o știință a formei – nu ar fi în principiu incompatibilă cu elaborarea simbolică

sau, cel puțin, nu există elemente care să indice faptul că Hegel ar fi considerat-o astfel. Pe cale de consecință, se poate accepta ideea că simbolul poate fi utilizat, dar în alte condiții decât în logica simbolico-matematică dezvoltată pe filiera Frege-Russell-Whitehead. Așadar, simbolul specific logicii dialectico-speculative ar trebui să se supună altei restricții categorial-formale, anume aceea că fiecare ocurență a acestuia este mereu determinată printr-un operator speculativ sau că orice apariție a unui simbol reprezintă o familie de simboluri, iar fiecare element reprezintă rezultatul unei anumite determinări a simbolului care denumește familia. Astfel, în formula de mai sus,

$$(A_{\text{trec}} \text{ ref } B_{\text{trec}}) \text{dezvC echiv } C_{\text{trec}},$$

simbolul „C” determină o clasă de simboluri, iar fiecare ocurență a sa este rezultat al unei aplicări a operatorului dialectico-speculativ. Deci, instanțele sunt ale aceleiași simbol, dar determinate printr-un operator. Este lesne de observat că, exact ca și în cazul substituției liniare, eliminarea determinantelor sau operatorilor dialectico-speculativi lasă simbolul în starea în care poate fi folosit fără vreo dificultate aparte în logica simbolico-matematică.

Problema mai importantă apare, la acest nivel, în cazul operatorilor înșiși – care pot fi asimilați sincategoremelor din logica simbolico-matematică. Aceasta deoarece orice modificare la nivelul operatorilor ar însemna, practic, introducerea unui nou operator. Deci, provocarea în cazul elaborării formal-simbolice a logicii dialectico-speculative ar fi legată de conectori, nu de variabile și constante ca atare. Dificultatea ar putea fi soluționată printr-un ajutor chiar de la Hegel însuși – și prin apelul la reproșul de a fi lăsat în urmă doar o logică aplicată, iar nu o logică formală/formalizată.

Astfel, de pildă, se poate lua în discuție una dintre aplicațiile logicii la metafizică, din prima parte a sistemului logic, anume logica obiectivă. Este acceptabil recursul la oricare dintre triadele lui Hegel – de pildă, calitate-cantitate-măsură. Aceste determinații au, la rândul lor, alte determinații subordonate, structurate, de regulă, tot triadic. Potrivit celor de mai sus, conceptul trecerii, folosit de filosoful german în această primă parte a logicii sale drept operator dialectico-speculativ prin care sunt conectate categoriile (sau determinațiile gândirii) – fapt care ar permite și utilizarea termenului de conector logic – ar trebui să aibă o altă funcționalitate în cadrul fiecăreia dintre cele trei categorii, de vreme ce nu se poate vorbi despre substituție liniară a unei sincategoreme. Doar că diferențele ar fi, de fapt, doar cantitative, adică respectivul operator sau conector s-ar aplica pur și simplu de mai multe ori. Acest lucru ar avea puține efecte la nivelul procesului formal deductiv, dar efecte importante atunci când logica este aplicată efectiv. Restricția ar fi, în acest caz, că nu conectorul ca atare se schimbă ca natură, ci se aplică inclusiv asupra sieși și, din punct de vedere logic, nu produce nicio schimbare de sine. Deci, dacă se aplică operatorul trecerii chiar la sine, schimbări apar când o formulă bine formată este aplicată unui conținut anume. Dacă un conținut este ignorat, folosirea redundantă și auto-reflexivă a operatorului nu îl modifică pe acesta – condiții în care se observă că lipsa unui

conținut (din orice domeniu mai puțin cel logic) lasă logica exact la nivelul său formal. De asemenea, la nivel strict gramatical, în logica simbolico-matematică, dublarea scriptică a unui conector poate fi considerată echivalentă cu folosirea sa singulară.

Totuși, în această situație conectorii dialectico-speculativi ar ajunge să semene prea mult cu cei specifici logicii simbolico-matematică – adică să aibă o semnificație rigidă, fixată – fără a mai satisface exigența de dinamism impusă chiar de Hegel. Deci, chiar conectorii ar trebui să funcționeze diferit în funcție de etapele procesului deductiv. Într-un sens, lucrurile chiar se petrec astfel, de vreme ce, de pildă, în cazul trecerii, fiecare nou concept care este obținut prin sinteza contrarelor este chiar el o formă a conectorului trecerii, integrându-l pe acesta în natura sa. Deci, atunci când se repune problema aplicării în continuare a conectorului, acesta este, la nivel abstract, același, dar la nivelul concret al aplicării, el este modificat.

2.3. FORMĂ ȘI CONȚINUT

Această situație legată de funcționarea conectorilor deschide o altă problemă care ține de elaborarea formal-simbolică a logicii dialectico-speculative – cea a relației dintre formă și conținut. În logica simbolico-matematică, semnificația unui conector logic este dată de semantica asociată acestuia – adică de tabla valorilor de adevăr. Dimpotrivă, în logica dialectico-speculativă, semnificația unui conector poate varia – dinamica dialectică arătându-l pe acesta în mod succesiv adevărat și fals. Aceasta se petrece deoarece natura conectorului nu este dată doar formal, cu o semantică asociată prin tabelele de adevăr, ci este dată prin raportare la conținutul pe care îl determină. De exemplu, conectorul dialectico-speculativ al trecerii funcționează astfel: fie o determinație categorială A; determinarea lui A prin trecerea în contrarul său conduce la faptul că A este fals, iar contrarul său este adevărat; la fel, determinarea prin trecere a contrarului lui A duce la concluzia că acesta este fals, iar A adevărat; trecerea continuă și instantanee a lui A în contrarul său și viceversa face ca doar trecerea să fie adevărată, iar A și contrarul său false; așadar, din $A_{\text{trec}}B_{\text{trec}}A$ care se bucură de reiterare permanentă și instantanee (cum, de altfel, este și normal în deducția logică, toate formulele prinse într-un lanț deductiv fiind neafectate de coordonata temporală) se desprinde Trec_{AB} , simbolizare în care se observă clar ideea hegeliană de *Aufhebung* – de vreme ce acum trecerea este cea substanțială (iar, potrivit lui Hegel, substanțial înseamnă adevărat, veritabil, consistent), iar A și B sunt scrise în modul „subscript” pentru a indica faptul că sunt depășite și prezervate (*aufgehoben*). Dacă în prima formulă trecerea nu avea altă semantică decât cea a compușilor săi, fiind la fel ca aceștia – falsă, în a doua notație aceasta este adevărată. Apoi, jocul se reia – și se poate continua aplicarea acestei metode inclusiv la ceilalți conectori sau operatori logici. De remarcat faptul că, în cazul formulei Trec_{AB} , trecerea este o formă a conectorului general *Aufhebung*.

Acum, toate acestea arată legătura aparte care se stabilește între formă și conținut în cazul conectorilor dialectico-speculativi – legătură de care Hegel a fost conștient și despre care a vorbit de mai multe ori pe parcursul lucrărilor sale dedicate

logicii. Conectorul care leagă două determinații devine la rândul său determinație care are valoare de adevăr. Deci, o condiție a elaborării formal-simbolice a logicii dialectico-speculative ar fi aceea a posibilității trecerii conectorului în determinație. Lucrul nu este străin de spiritul logicii hegeliene, deoarece operatorii dialectico-speculativi chiar astfel se comportă – în sensul că livrează funcționalitatea lor determinațiilor pe care le leagă, iar rezultatul este că funcția lor însăși a capătat substanțialitatea specifică unei determinații. În cazul de mai sus, $A_{\text{trec}}B_{\text{trec}}A$ se transformă în Trec_{AB} care, la rândul său, devine o nouă determinație C, procesul reluându-se constant. Se observă și cu această ocazie destul de ușor dialectica triadică specifică metafizicii hegeliene: A este o determinație care trece în contrarul său, iar contrarul său se reîntoarce în A; în primă instanță, A și contrarul său sunt, pe rând, considerate ferme, fixate și substanțiale – adică adevărate; procesul logic indică faptul că ele se dovedesc, pe rând, a fi parțiale și dependente, adică nesubstanțiale, adică false; trecerea, care la început era o banală mișcare de la A la contrarul său, devine acum singura substanțială, iar jocul se reia.

2.4. DEDUCTIBILITATEA

În cele de mai sus este vorba în permanență de un proces logic și de caracteristica sa de a se desfășura *sub specie aeternitatis*. În lucrările pe care Hegel le dedică logicii, filosoful german spune explicit, dar și oarecum implicit, că logica este felul în care gândirea se desfășoară – dar nu ca proces psihologic, ci ca proces abstract, conceptual – separat de tot ceea ce înseamnă temporalitate. Tocmai acest lucru înlesnește exprimarea formal-simbolică a acesteia – deși, așa cum s-a văzut mai sus, determinația temporalității nu aduce neapărat cu sine dificultăți pentru logică (cum ar fi de observat în cazul cercetărilor în domeniul logicii temporale). Procesualitatea logicii este, așadar, una atemporală – și se identifică, la rigoare, cu ideea deductibilității. Probabil că aceasta din urmă – de sorginte kantiană – îndreptățește în cea mai mare măsură aprecierea potrivit căreia este posibilă o apropiere între logica dialectico-speculativă și cea simbolico-matematică.

La deducția categoriilor, Hegel se referă adeseori – și nu întotdeauna cu referire la Kant. De fapt, acestuia din urmă are mereu să-i reproșeze câte ceva când apare în discuție deducția categoriilor – mai ales cu referire la felul în care filosoful de la Königsberg le-a stabilit pe acestea, prin preluarea lor din tabla categoriilor și prin conferirea de caracter predicativ acestora – oarecum în buna tradiție aristotelică. Este, totuși, destul de greu de înțeles de ce Hegel nu a sesizat că ideea însăși de deducție a categoriilor ar fi impus elaborarea unei noi logici, iar nu doar reinterpretarea celei vechi și aplicarea acestei reinterpretări la metafizică și ontologie. O astfel de necesitate intrinsecă abordării hegeliene decurgea în mod evident din ideea de deductibilitate – probabil una dintre cele mai importante, dacă nu chiar ideea definitorie, a oricărui sistem de logică. De altfel, istoria recentă a logicii – deși este vorba aici despre circa un secol după Hegel – arată importanța deductibilității chiar prin teoremele de incompletitudine ale lui Kurt Gödel (deja loc comun în cercetarea în domeniu), în sensul că provocarea pe care acesta a ridicat-o prin îndoiala aruncată

asupra posibilității de a deduce, într-un sistem axiomatic, toate adevărurile acelui sistem se referă direct la deductibilitate. Desigur, la Gödel lucrurile sunt mai nuanțate, dar pentru necesitățile argumentației de față este suficient faptul că o contestare a deductibilității în cadrul unui sistem formal poate conduce la dificultăți majore. Acesta ar fi unul dintre motivele potrivit cărora deductibilitatea ar fi cel puțin o trăsătură a sistemelor logice – prin natura lor formale și formalizabile (desigur, acest fapt nu exclude aplicarea exigențelor gödeliene și altor sisteme formale, cum ar fi cele specifice matematicii – acest lucru a fost oarecum făcut de Russell prin celebra sa abordare a paradoxelor, care reprezintă alt loc comun al logicii recente). Mai apoi, faptul că se pune problema unor predicate aparte – anume categoriile – ar fi trebuit să-i dea de gândit lui Hegel, mai cu seamă că deja Kant considerase aceste categorii ca având formă predicativă (cum s-a văzut mai sus). Probabil că aceasta ar putea fi originea ideii de funcție specifică atât matematicii, cât și logicii simbolico-matematice, despre care se poate spune că se originează în considerațiile lui Kant despre categorii și modul acestora de funcționare. Și de aici se poate desprinde o apropiere între logica dialectico-speculativă și cea simbolico-matematică – pentru că unele interpretări apreciază că tocmai categoria ar fi forma de bază a primului tip de logică¹². Desigur, originea comună nu înseamnă identitate, nici la nivelul conceptelor și nici la nivelul procedurilor. Dar pare evident că se impunea încă de pe vremea lui Hegel reconsiderarea ideii de elaborare a unui nou tip de logică în calitate de disciplină autonomă.

Pe de altă parte, deducția categoriilor chiar în logica lui Hegel este un proces formal, chiar dacă nu se bucură de tratarea simbolică. În realitate, ceea ce lipsește logicii hegeliene nu este caracterul autentic de logică (deși Hegel lasă impresia că nu se referă la logică decât parțial, ci mai degrabă la metafizică și ontologie), ci limbajul specific, pe de o parte, iar pe de altă parte, și ideea că este un nou tip de logică – desigur, având similitudini și elemente comune cu celelalte variante. În rest, toate celelalte restricții și condiții impuse de deductibilitate se pot căuta în ceea ce Hegel a elaborat deja.

2.5. APLICABILITATEA

În legătură cu deductibilitatea mai apare și o altă problemă – anume aceea a aplicabilității. Astfel, se pune problema zonei în care o astfel de logică se poate aplica.

Din acest punct de vedere, lucrurile par să fie de la început clare – Hegel a aplicat deja logica la metafizică și ontologie. Prin comparație, logica de sorginte aristotelică a fost cu succes aplicată la științe și încă mai este, în ciuda faptului că întâmpină o concurență puternică din partea logicii simbolico-matematice. În realitate, chiar în științe cele două tipuri se completează – de pildă în biologie clasificările după gen și specie sunt atât de evident legate de logica aristotelică încât și aceasta este în pericol să ajungă în aceeași situație cu cea a lui Hegel, cel puțin în privința

¹² Alexandru Surdu, *Filosofia modernă, loc.cit.*

acestor concepte, adică să nu mai fie concepută separat de aplicația sa; totuși, pare destul de clar că, deși în biologie se întrebuințează un aparat logico-matematic care are legătură în mod special cu specificul logicii simbolico-matematice, totuși suficiente aspecte sunt încă structurate pornind de la logica clasico-tradițională de sorginte aristotelică. În mod asemănător ar putea fi considerată aplicarea logicii clasico-tradiționale la știința dreptului – mai ales în practica argumentării judiciare¹³. Având aceste aspecte în vedere, se pune problema dacă nu cumva și logica dialectico-speculativă se găsește într-o astfel de situație – adică dacă nu poate exista un element de completare, în cadrul aceleiași științe, a acesteia cu alte tipuri de logică a căror aplicare ar fi posibilă.

Un astfel de răspuns l-au oferit unii dintre neokantieni¹⁴ – care au considerat că rolul filosofiei ar putea fi, după procesul de emancipare a științelor de sub tutela acesteia, doar integrarea rezultatelor cercetării științifice și oferirea unei perspective de ansamblu, complete, asupra corpului cunoașterii. Desigur, pentru problematica lucrării de față, considerațiile neokantiene au doar o valoare ajutătoare – aceștia nefiind neapărat interesați de posibilitatea elaborării unei noi logici –, cel mai probabil și din pricină că apreciau că idealismul german de după Kant ar fi însemnat o îndepărtare de scopurile autentice ale filosofiei acestuia. Totuși, este de precizat că o astfel de posibilitate nu aduce niciun prejudiciu logicii dialectico-speculative de sorginte hegeliană – aceasta putând fi foarte bine utilizată pentru domenii care nu sunt experiențiale – precum metafizica și ontologia – prin contrast cu logica clasico-tradițională de sorginte aristotelică și cu cea simbolico-matematică, care și-au dovedit utilitatea substanțială pentru domeniile de cunoaștere cu dimensiune observațională.

Totuși, în context actual, o astfel de exilare a logicii dialectico-speculative în tărâmurile de dincolo de experiență ar încuraja contestarea acesteia ca disciplină științifică matură. Unei provocări de acest fel cu privire la aplicabilitate îi poate răspunde Hegel peste timp prin ce ar putea trece drept una dintre cele mai importante contribuții ale sale care recuperează, în același timp, ideea inițială specifică idealismului german, așa cum a fost aceasta concepută de Kant. Astfel, este deja un loc comun că filosoful de la Königsberg retrăsese, prin *Critica rațiunii pure*, multe dintre drepturile metafizicii și ontologiei – suficient de multe încât să se afirme ulterior despre această lucrare că a fost spada cu care s-a retezat capul gândirii metafizice clasice¹⁵. Astfel, rolul gândirii nu mai este acela de a străpunge transcendența și de a o cuprinde în gânduri, ci doar acela de a organiza diversul experienței (spus foarte pe scurt, dar suficient pentru necesitățile argumentului de față). Cu toate acestea, Kant lăsase o transcendență incognoscibilă și inaccesibilă facultății de cunoaștere (intelectului)

¹³ Vezi și Félix Berriat Saint-Prix, *Logica juridică*, București, Editura Ardealul, 2019. În practica dreptului, argumentația este adesea silogistică.

¹⁴ Considerațiile de mai jos despre neokantieni pot fi regăsite în diverse forme și locuri în materialele prezente în volumul *Filosofie neokantiană în texte*, coord. Octavian Nistor, București, Editura Științifică, 1993.

¹⁵ Ideea a fost avansată de Isaiah Berlin, în lucrarea *Două concepte de libertate*, în *Patru eseuri despre libertate*, trad. Laurențiu-Ștefan Scalat, București, Editura Humanitas, 1996, p. 201 și urm – și se referă la *Critica rațiunii pure* și la decapitarea deismului european. El o folosește pentru a argumenta importanța ideilor în societate, dar aceasta slujește și argumentului de față.

prin postularea limitei ontologico-gnoseologice numită lucru-în-sine. Așadar, rolul filosofiei ar fi rămas doar acela de a studia condițiile de posibilitate ale cunoașterii, care aparțin zonei transcendente. Problema aici este că transcendentalul este la fel de misterios ca și transcendentul – deci Kant nu duce lucrurile până la capăt. Cel care încheie proiectul kantian – cu toate criticile aduse de neokantieni – este tocmai Hegel care are curajul conceptual de a stipula preluarea la nivelul categoriilor a tuturor conceptelor metafizicii și ontologiei tradiționale, atât în sistemul său de logică, cât și în cel de filosofia istoriei – deci atât sub specia eternității, cât și sub cea a temporalității. Hegel tratează în logica sa peste optzeci de categorii pentru că are nevoie să preia toate conceptele fundamentale pe care Kant nu le abordase sau pe care le exilase pe tărâmul întunecat al transcendenței. În aceste condiții, este de apreciat că, dacă noua logică ar fi fost de la bun început elaborată fie de Kant – care avea la dispoziție tot ce era necesar pentru a o crea și în legătură cu care chiar a vorbit despre categorii și idei –, fie de Hegel, ar fi fost clar că domeniul ei de aplicabilitate ar putea fi și metafizica, și ontologia, dar și categoriile – acestea din urmă atât în sens de formă logică fundamentală, dar și în sens de aplicabilitate a lor în vederea întemeierii științelor particulare. Pentru că dacă rămâne ceva filosofiei după emanciparea de sub tutela sa a acestor științe, atunci acest ceva este o teorie a categoriilor care are atât sens logic, de sistem formal, cât și sens epistemologic, de constituirea a sistemelor categoriale sub care se desfășoară cercetarea științifică particulară. În acest context, de pildă, reproșurile neokantienilor s-ar fi văzut lipsite de obiect, pentru că o logică dialectico-speculativă elaborată formal-simbolic putea sluji acestui obiectiv și putea păstra o relație convergentă cu celelalte două tipuri de logică folosite în continuare la cercetarea realității observaționale.

3. CONCLUZII

În contextul celor prezentate mai sus și cu referire, în mod special, la ultimele afirmații, se impune precizarea cu caracter concluziv potrivit căreia una dintre cele mai semnificative restricții impuse logicii dialectico-speculative are mai puțin un caracter formal, dar are un evident caracter categorial – și este furnizată tocmai de aplicabilitatea acesteia. Mai exact, o astfel de logică ar sluji, pe de o parte, scopului de a recupera pentru cunoaștere toate elementele de metafizică și ontologie (specifice transcendenței în sens gnoseologic stabilită de Kant) și pentru a le reda un loc în corpul cunoașterii; în al doilea rând, aceste elemente, departe de a fi eliminate din corpul cunoașterii – așa cum cereau membrii Cercului de la Viena, de pildă –, vor fi transferate, în spiritul întregului idealism german, teoriei categoriilor – care ar putea deveni, cu ajutorul unei logici dialectico-speculative, forma autentică actuală a reflecției filosofice prin care se pot servi inclusiv idealurile de cunoaștere ale științelor particulare.